

Некаторыя асаблівасці склонавых форм назоўнікаў у старабеларускім перакладзе “Гісторыі аб Атыле”

У пачатковы перыяд агульнаўсходнеславянскай мовы назоўнікі былі размеркаваны паміж рознымі тыпамі скланення. Пазней у сувязі з разбурэннем старой сістэмы скланення, выкліканым неадпаведнасцю групойкі фактаў жывой моўнай рэчаіснасці па праславянскіх асновах, і дзякуючы заняццю катэгорыяй роду вядучага становішча ў фарміраванні новай сістэмы скланення ў межах назоўнікаў пачала дзейнічаць тэндэнцыя да ўніфікацыі. Яе праяўленнем былі пэўныя змены склонавых форм гэтай часціны мовы, якія прыводзілі да перамеркавання назоўнікаў па прадуктыўных тыпах скланення. Вынікам дадзенага працэсу з’явілася сучасная беларуская сістэма канчаткаў назоўнікаў. Характар і некаторыя асаблівасці станаўлення новай сістэмы канчаткаў назоўнікаў мужчынскага і ніякага роду выразна прасочваюцца пры аналізе пасобных склонавых форм мовы старабеларускага перакладу “Гісторыі аб Атыле”.

Воінская аповесць “Історыя о Атыли короли угорьскомъ” паявілася ў старабеларускай літаратуры каля 1580 г. у складзе так званага Пазнанскага зборніка і ўяўляе сабой ананімны старабеларускі рукапісны пераклад з польскага выдання гэтай аповесці, друкаванага перакладу Ц. Базыліка з лацінамоўнага твора “Athila” венгерскага гуманіста М. Олаха, напісанага ў 1538 г. у Нідэрландах і ўпершыню надрукаванага ў 1568 г. у Швейцарыі ў якасці ўстаўкі ў даследаванні па венгерскай гісторыі А. Банфіні [1].

У родным склоне адзіночнага ліку ў агульнаўсходнеславянскай мове дапісьмовай эпохі назоўнікі мужчынскага роду асноў на **ǫ* мелі выключна канчатак *-a/-ja*. Аднак ужо ў самых ранніх пісьмовых помніках назіраецца ўздзеянне на іх асноў на **j* і з’яўленне канчатка *-y/-ju*. Тэндэнцыя да замацавання старога ці новага канчатка назоўнікаў мужчынскага роду роднага склону мае месца і ў старабеларускім перакладзе “Гісторыі аб Атыле”. Сфера размеркавання іх тут, як і ў другіх помніках, у значнай ступені залежала ад прыналежнасці назоўнікаў да пэўных граматычных катэгорый і семантычных груп.

З канчаткам *-a/-#* ўжываюцца імёны людзей, назвы асоб па адміністрацыйных пасадах, роду заняткаў, сацыяльным становішчы, сваяцкіх адносінах, духоўных якасцях, назвы пабудовы, жывёл і г.д.: ударыли знагла а бе³ вѣсти w по^лночы на **Матэрна** и на **Дэтрыка** [1, с. 109]; учынили w гро^мны^и а страшливы^и w^крыкъ бьючы по во^нску в бубны стрел#ючы здалека на **непры^ттел#**[1, с. 115]; и **цэсара** w собѣ сведэц^{ст}во даль [1, с. 115]; року w^т нарожень# **Сына** божого чотыры ста первого wбрали Короле^м Атылю [1, с.

117]; в би^тве всего догл#даючы^н, часо^м муж^ного жо^лнера, часо^м спра^вного гэтмана пови^нности досыть чынечы [1, с. 117]; за бога хвалили **Евиша, Марса, Мэркурыша** и **Вэнуса** [1, с. 121]; в тотъ часъ з великою силою хотль с# до **Аэцуса** и **Тэwdорыка** прилучити [127, с. 127]; згиненемъ гетмана непры^тельского ... са^м себе тшиль [1, с. 139]; А **Санггибана корол#** ... в середне^м гуфе поставили [1, с. 147]; и груве з луко^в ... **непры#тел#** коне^м и люде^м много ра^н задали [1, с. 147]; тразымундо^в wте^ц, ...w^т некоторого **игрына** скручоны^н с кон# на землю, бы^л в битве потоптаны^н [1, с. 147]; Тразымундъ **Тэwdорыка wtца** своего смерти велми жалуючи ...ичыниль ему з великою почестностью "ко королеви wбхо^л[1, с. 149]; ичыни^л до **Тразымунда** речъ тыми словы [1, с. 153]; хто ж с# бичови **бога** моего w^тпреть [1, с. 161]; албо поволностью А икладностью wного **бискупа** будучы звит#жоны, ... не ичыни^вшы жадное шкоды и кривды никому, ... з мнста выеха^л [1, с. 161]; держечы по^д нимъ **кон#** за поводъ з великою ичтивостью впроводи^л [1, с. 161]; его звано люпу^с то ес^т во^лкъ чоловекъ св#тобливого **живота** [1, с. 161]; Тотъ зъ Эитропею сестрою своею паненкою, еще з молоды^х лнтъ до **кл#штора** даною, ... иставичне с# молитвами бавили [1, с. 163]; Але с# на вси^х срожыли, ...которы^е с# были до **костела** зобрали [1, с. 171]; заручы^л ее за **Этэреуса** [1, с. 175]; са^м Атыл# абы мо^г вхдати што с# по всихъ краинахъ **свнта** днеть постанови^л на чотыро^х мнсцахъ посты [1, с. 179]; Панове предне^шые ры^мские ... шли до **Лва папежа**[1, с. 197];Атыл# ... не"кого **Зовара** во^нска своего Гетмана wбра^л, которы^н вз#вшы немалую часть во^нска т#гну^л до Алу^ли [1, с. 197]; посла^л до **Валентын#на брата** ее посла своего [1, с. 203]; в гробе продко^в его поховано на долине Кэazo недалеко w^т **сто^лна** каме^ного [1, с. 205].

Па паслядоўнасці захавання старых форм да адзначаных назоўнікаў набліжаюцца геаграфічныя назвы, аднак для асобных назоўнікаў фіксуецца толькі новы канчаток: То^т тогды ... положи^л с# недалеко w^т**Дуна#** [1, с. 107]; рекою проти^в воды прыехала до **Кольна** [1, с. 175]; але половицу тое стрелы ... до **Рыму** бы^л зъ собою зане^с [1, с. 115]; Тамъ зостави^вшы корабли и иншэ страты шла пнша до **Рыму** [1, с. 175]. Асаблівасцю гэтай групы назоўнікаў у старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове з'яўляецца тое, што ўжываліся яны звычайна з прыназоўнікамі і адлюстроўваліся часцей за ўсё ў помніках рэлігійных і свецкіх жанраў. Відаць, таму колькасць напісанняў аналагічных слоў са старым канчаткам тут некалькі большая ў параўнанні з іншымі прадметна-тэматычнымі разрадамі, хоць унутры самой групы яны паступова замяняліся напісаннямі з новым канчаткам.

Стары канчатак з'яўляецца адзіным у назвах месяцаў: іме^рпетнацатаго дн# **марца** [1, с. 205]. Ён захаваўся нязменна на ўсім працягу развіцця старабеларускай мовы ў помніках розных жанраў.

Канчатак **-у/-ю** ў старабеларускім перакладзе маюць назвы з'яў пахічнай дзейнасці чалавека: аб'ямы ... дл# **страху** смерці не в^тступовалі [1, с. 165]; коли его вбрали Короле^м, мхль дванадцать лн^т, што е^{ст} проти^в**разуму** [1, с. 207]; аддзяслоўныя назоўнікі, якія абазначаюць разнастайныя апрадмечаныя дзеянні: То е^{ст} земл# **переезду** [1, с. 109]; Атыльл# ... бы^л середнего **узросту**, ... **походу** гордого [1, с. 117]; абы его чотыри насильне^ишые народы в^т**усходу** слонца Пэрсьове, в^т **заходу** Висикготове ... встерегли с# [1, с. 125]; на тотъ ча^сво^иско его было п#ть кротъ сто тисече^и до **бою** люде^и годны^х [1, с. 125]; вдно може^т што славы достать з **упору** а з нерозмыслности [1, с. 155]; аднаскладовыя канкрэтныя назоўнікі: з **кгрунту** выверну^вшы, ... т#гнуль з во^иско^м до Констанцыи [1, с. 127]; жадэ^и чоловхкь до боронень# **муру** приступити не смхль [1, с. 161]; назвы розных адцягненых паняццяў: за нашого **вхку** буркгуничыками зову^т [1, с. 127]; хочечы и^х до ... сполного **по сѣю** ...привести, мхчъ сво^и тепе^р в руки твои да^л [1, с. 135]; за нашого **вхку** буркгуничыками зову^т [1, с. 127]; са^м **часу** а снадности досточен^ъ волчю^е битвы иска^л [1, с. 145]; два разы того **року** было затмннъе мхсеца [1, с. 139]; Вал#ми^р с правого **рогу**... встре нагрива^л [1, с. 147]; Атыл# ... довхда^вшыс# в^т шпхкго^в**умыслу** тразимуньдового ... призва^л до себе свои^х жолнеро^в [1, с. 149]; та^м ичынили водле **звычайу** народуслога Марсови вф#ры [1, с. 159]; Атыл# мхль умереть **року вхку** своего п#тьдес#^т шостого [1, с. 205]; назоўнікі са зборным значэннем: перве^и пере^з Дуна^и вернули с# до своего **вбозу** [1, с. 111]; кожды^и вбачыти мо^г мужство вбоиго **людю** [1, с. 111]; росказа^л тогды вси^м внымъ грубого **народу** краина^м, ... абы ему послушны были [1, с. 119].

Звярне на сябе ўвагу шырокае адлюстраванне ў старабеларускім перакладзе канчатка **-у/-ю** ў пэўных семантычных групах. Афармленне роднага склону канкрэтных і зборных назоўнікаў новым канчаткам у якасці факультатыўнай нормы сведчыць аб значным пашырэнні яго ў вуснай мове XVI ст., чаго не было раней, бо ў ранняй старабеларускай пісьменнасці тут найбольш трывала захоўваўся яшчэ канчатак **-а/-я**. Можна меркаваць, што пры выбары таго або іншага канчатка беларускі перакладчык арыентаваўся на польскі пераклад, у якім канчатак **-у/-ю** вельмі пашыраны. На гэту думку наводзяць шматлікія супадзенні форм роднага склону ў абедзвюх крыніцах: с Пэрсы до пэ^вного **часу** перемире вз#ль; параўн. Польск. *usPersydopewnegoczłsuprzymierzewziął* [1, с. 468]; Бо ты естэсь Би^ч Божы^и на каране выступковъ **людю** хрест#нскаго посланы^и; параўн. Польск. *Bothyiesteś*

Bicz Boży, nókóranewystępkowluduKrzeźcióńskiegosłany [1, с. 478]; сьць **узросту** високого, але на працу нетерпеливы; параўн. Польск. **sawzrostuwysokiego, ólenópraczą niećirpliwy** [1, с. 516]; и^ншыя **въсходу** слонца краіны ... по^д нашы^м панова^немьсуть; параўн. Польск. **yinszeWschoduSłoncókrainy ... podnaszymprónowóniemsą** [1, с. 516]; каза^н ра^нныя до **wbозу** w^тводить; параўн. Польск. **kazańńnedoobozuodwodzić** [1, с. 523]; А такъ водле преречоного **рахунку** ... в то^т ча^с ему было семдес^{#т} л^т и дв^н; параўн. Польск. **A tak wedle przerzeczonego róchunku...w ten czas tu było siedmdziesiąt lat y dwie** [1, с. 535].

У агульнаславянскі перыяд назоўнікі асноў на ***ǫ** ў родным склоне адзіночнага ліку мелі адзіны канчатак –**у**. Аднак вельмі рана адушаўлёныя назоўнікі пад уплывам асноў на ***ǫ** пачалі ўжывацца з канчаткам –**а**. У старабеларускай мове старыя формы такіх назоўнікаў практычна адсутнічаюць. У вывучаемым помніку пазнейшы канчатак –**а** мае назоўнік **сынъ**: року w^т нарожень[#] **Сына** божого чотыры ста перваго wбрали Короле^м Атылю [1, с. 117]; в каждо^н потребе вое^нно^н укывали ажъ до часу Кре^нси **сына** торонового [1, с. 121]. Са спрэчным канчатакам ужываецца неадушаўлёны назоўнік **домъ**: допусти мѣ до **дому** ити [1, с. 163]; каза^н с[#] еи до **дому** вернуть [1, с. 163]; утекли на вер^х**дому** своего [1, с. 193].

Нешматлікія назоўнікі мужчынскага роду з асновай на ***ǫ** ў старабеларускі перыяд фактычна нічым не адрозніваліся ў родным склоне ад назоўнікаўасноў на ***ǫ** і замест канчатка –**и** мелі канчатак –**я** (-**#**), з якім у старабеларускім перакладзе зафіксаваныназоўнік **wгонъ**: виршы ему к воли написаные до wгн[#]вкн^тти казалъ [1, с. 195].

У старабеларускай мове ў пераважнай большасці выпадкаў назоўнікі мужчынскага і ніякага роду з былой асновай на ***н** ў родным склоне адзіночнага ліку выступалі з канчаткам –**и**, запазычаным яшчэ ў агульнаўсходнеславянскі перыяд ад назоўнікаў з асновай на ***ǫ**. Гэтыя назоўнікі часам ужываліся з канчаткам –**я**(-**#**), крыніцай якога з’яўляюцца асновы на ***ǫ**, што знайшло алюстраванне ў старабеларускім перакладзе, дзе новы канчатак адзіны: до того прыведены ча^стю имен[#] его [1, с. 121]; на паме^тку имен[#] атылевого вси^м людемъ волны^н до мн^стца wного бы^л прысту^п [1, с. 123]; замо^кwны^н ... w^т своегоимен[#] назва^л Будую [1, с. 179]; бе^з wхилень[#] короле^вства с корен[#]выворочаю^т [1, с. 135]; w^ндн[#] вчора^шнего зву^тле^н [1, с. 155]; Та[#] би^тва трывала а^ж до п[#]на^лцатого дн[#] [1, с. 209].

Назоўнікі з асновамі на ***с** пад уплывам назоўнікаў ніякага роду з асновамі на ***ǫ** ўжываюцца ў помніку з канчаткам –**а** і без суфікса: дн^ти и дн^во^чки плакали, крычали голо^с донеба выносечы [1, с. 173]; Спеване “коесь з небаслыхано [1, с. 173]; голова хот[#] w^тт^лав^тпала [1, с. 173]; н^нкоторые

хлопи зъ села ... люди уро^дливые и дужого тѣла ... чынили штуки ди^вныя [1, с. 193].

Літаратура

1. Золтан, А. “Athila” М. Олаха в польском и белорусском переводах XVI века / А. Золтан. – Ниредьхаза, 2004. –554 с.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ